

Časopis „Poslovne studije”, 2015, 13–14:

Rad primljen: 15.03.2015.

Rad odobren: 17.04.2015.

UDK 316.7:316.422(100)

DOI: 10.7251/POS1514617G

Stručni rad

Grebović, mr Ervin¹

TRANZICIJA KAO SVJETSKI PROCES

Rezime: *Tranzicija kao proces, poput olujnog vjetra, prohujala je ekonomijama zemalja bivšeg istočnog bloka i pritom temeljito izmijenila kompletan ekonomski pejzaž ovih zemalja. Pravila nametnuta „odozgo“ odredila su joj put, a vlasti i regulativa društava širom su otvorila vrata do jučer nezamislivim reformama koje će im nepovratno izmijeniti život. Iako je ovaj proces počeo još prije dvadesetak godina, rasprave o učincima i samoj ispravnosti procesa vrlo su žive i traju i danas, a vjerovatno ćemo još dugo čekati odgovor na pitanje da li je tranzicija zaista put naprijed ili bacanje na koljena.*

Ključne riječi: *tranzicija, Vašingtonski konsenzus, reforma, neoliberalizam.*

JEL klasifikacija: *P21, P11, F60, A14.*

UVOD

U svakodnevnom govoru, termin „tranzicija“ predstavlja izraz nastao u latinskom jeziku i zapravo znači – „prelaz“. Zvuči jednostavno. Ali, samo kao termin. U slučaju koji ovdje obrađujem, termin „tranzicija“ upotrebljava se u apsolutno drugom kontekstu i značenju i sigurno je najznačajniji i najčešće upotrebljavani izraz u ekonomskoj nauci u posljednjih dvadesetak godina. Daleko od jednostavnog. Ukoliko bismo se

¹ Magistar ekonomije, Raiffeisen Bank d.d. BiH, Zmaja od Bosne bb, Sarajevo, ervin.grebovic@gmail.com

vraćali dalje kroz istoriju, možemo naići na procese koji su u osnovi bili prelaz iz jednog stanja u drugo. Neuspjeh francuske revolucije doveo je do povratka kralja, aristokratije i feudalnog sistema. Relevantni naučnici ovaj period nazvali su restauracijom *ancien regimea* i posvetili mu brojna sociološka i istorijska razmišljanja. Ipak, ovaj termin bliži je definisanju procesa povratka sa novog na staro. Stoga, tokom 19. vijeka, Karl Marx i Friedrich Engels upotrijebili su izraz „tranzicija“ i njime obilježili proces prelaska iz kapitalizma u socijalizam i time nam podarili terminologiju upotrebljivu i prihvatljivu i u današnjim okvirima. Dakle, možemo reći da, za ekonomsku nauku, tranzicija predstavlja svaki specifični oblik prelaska sa jednog tipa društvenog uređenja na drugi.

U aktuelnom vremenu posmatramo proces prelaska iz socijalizma u kapitalizam ili, da budemo precizniji, preobražaj i transformaciju zemalja bivšeg Istočnog bloka, bivše SFRJ i, po nekima, Kine. Sve ove zemlje, prije uvođenja socijalističkog uređenja, djelovale su na kapitalističkoj osnovi ili nečemu što je kapitalizmu bilo blisko pa bismo možda mogli koristiti i gore pomenuti termin „restauracija“. Međutim, od njihovog prelaska na socijalizam pa do danas prošlo je toliko vremena da su nestali svi tragovi kapitalizma, pa je tako i van pameti današnji proces nazivati „restauracija“, tim prije što je socijalizam već uspio izgraditi ogromnu društveno-političku i ekonomsku strukturu.

Proces tranzicije, kao takav, predstavlja i proces koji, pored ekonomista, široko proučava i sociologija i polako konstituiše svoje stavove o ovoj temi. Rasprave su vrlo široke ali, kako se to može naći u literaturi, još uvijek početno konstituisane, a najbitniji problemi koje tek treba interpretirati otvoreni. Rasprave se unutar kruga naučnika i praktičara svode se na tehničko-instrumentalna pitanja – kako, kojim sredstvima, u kojem roku izgraditi u bivšim socijalističkim zemljama društvene oblike (na prvom mjestu institucionalnu mrežu, i to u ekonomiji i politici) karakteristične za savremeni Zapad (Lazić 1995). Za nas, ovdje, ovo je možda i najbitniji sociološki zaključak.

Dalje sociološko razmatranje, unutar ovog rada, iziskivalo bi veći prostor i širi vremenski okvir, pa mu u nastavku neću posvećivati veći prostor. Osim toga, predmet rada svakako je ekonomski aspekt tranzicije i njegov uticaj na zemlje koje prolaze kroz ovaj famozni proces.

1. TRANZICIJA – KAKO JE SVE POČELO?

Istorijski gledano, završetak hladnog rata označio je početak jedne nove ere u odnosima Zapada i Rusije kao glavnog faktora bivšeg Istočnog bloka. Pad Berlinskog zida, kao simbolički čin okončanja hladnoratovskog razdoblja, uveo je evropski kontinent u novu etapu razvoja. Komunistička, kao glavna ideologija zemalja iza „čelične zavjese“, urušio se ili sam od sebe ili nasilno, kako se u nekim slučajevima desilo, i sa sobom poveo postojeći ekonomski koncept. Domaći stručnjaci nisu imali odgovor na novonastalu situaciju niti ideje na osnovu kojih bi izgradili efikasne tržišne institucije i na kraju krajeva stvarali privredu na tržišnim principima. Pitanje je i da li im se može zamjerati. Desetinama godina unazad gradili su jedan sistem koji se gotovo preko noći urušio i nestao. Kao rezultat, nastajao je prelazni period ispunjen socijalnim, političkim i ekonomskim krizama i opštom voljom stanovništva da živi u kapitalističkom društvu. Zemlje su tonule u sve veću neizvjesnost, Rusija zapadala u kaos, a bivša Jugoslavija nestajala u neviđenom ratnom razaranju. Neiskusne vladajuće elite lutale su ovim vakuumom i jedna po jedna, htjele to ili ne, počele prihvatati savjete Međunarodnog monetarnog fonda i njegove eksperte. Tadašnji eksperti su posebna priča. Literatura ih opisuje kao nesposobne i zalutale u materiju, a čak pronalazimo i pogrdne nazive poput *economic hit man*, *guest stars*, *carpetbaggers*... Zajedničkim naporima sa neshvatljivo snishodljivim domaćim saradnicima za sobom su ostavljali samo kaos i pustoš. Kao odličan primjer, svako ko se bavi tranzicijom navodi slučaj Rusije i njen odnos u ovom periodu. Nevjerovatno je da Rusija nije htjela angažovati poznatog američkog ekonomistu ruskog porijekla Wassilya Wassilyovicha Leontiefa iako se on sam nudio pomoći, i to potpuno besplatno, ukoliko bi ruske vlasti izrazile spremnost za njegov angažman i pozvale ga. Iako je već do tada bio višestruko nagrađivan, između ostalog i ordenom izlazećeg sunca u Japanu, i to za zasluge stečene u naporima na izvođenju japanske privrede iz krize, Rusija je umjesto njega angažovala Amerikanca Jeffreyja Davida Sachsa. O ovom slučaju, naravno, da se raspravljati, polemisati i posmatrati iz više uglova, ali jedno je sigurno. Rusija je tokom devedestih godina prošlog vijeka prošla put od totalnog privrednog haosa do današnje koliko-toliko stabilne ekonomije. Ništa bolje

nisu prošle ni ostale zemlje koje posmatramo kao tranzicijske. Stoga, moglo bi se govoriti i o nekom smišljenom procesu **čiji cilj je bacanje privrede i načina života** ovih zemalja na koljena. Ne treba prenebregnuti ni činjenicu da su matična tržišta multinacionalnih kompanija, u periodu kada nastaje proces tranzicije, postala prezasićena njihovim proizvodima te da im je trebao **“životni prostor” za vlastito širenje i opstanak**. Napuštanjem mehanizama regulacije i vlastite zaštite te finansijske liberalizacije, vlade ovih zemalja im čine uslugu i pogoduju. Širom otvaraju vrata slobodnom tržištu, slobodnom kretanju kapitala i na kraju krajeva dozvoljavaju ulazak konkurencije kao svojevrsni spas. Gledajući prosto i na duže staze, ovo vjerovatno i ima nekog smisla imamo li u vidu Adama Smita i njegovu “nevidljivu ruku”. Tržište bi sigurno, u jednom dužem vremenskom periodu, bilo u stanju regulisati sve anomalije koje se pojavljuju, pa čak i gašenje proizvodnje nekadašnjih proizvodnih pogona. Međutim, u uslovima smanjene regulacije i nevjerovatnog zaduživanja (za prostu potrošnju), teško je stati na vlastite noge. Rasprave na ovu temu vrlo su žive. Da li je tranzicija zaista suštinsko provođenje reformi u zemljama bivšeg komunističkog bloka i njihov put naprijed ili, upravo suprotno, njihov put u dužničko ropstvo i propast. Odgovor na ovo pitanje vjerovatno nećemo dobiti još dugo, sve dok traje proces tranzicije, ako ovaj proces uopšte ima svoj kraj. Neke zemlje, kao što su recimo Slovenija ili Češka, smatraju se zvijezdama procesa tranzicije. Za njih se kaže da su vrlo uspješno prebrodile tranzicijske tegobe, stale na svoje noge i postale članice Evropske unije. Život ljudi se apsolutno promijenio, svakako postao kvalitetniji, ali i opterećen brigama kakve se sreću u kapitalizmu. Socijalna država jednostavno više ne postoji i prepoznaje se i priznaje samo rad. S druge strane, imamo i zemlje koje još uvijek koračaju maglovitim putevima tranzicije prema unaprijed zadatim pravilima i nadaju se nekom boljem životu i napretku. Ovdje svakako spadaju zemlje regiona kojem mi pripadamo. Nekada nezamisliva nezaposlenost, skromna ekonomija, zavisnost o velikim igračima i ogromni krediti ne zvuče nimalo optimistično.

1.1. Proces tranzicije

Kako sam već i opisivao u prethodnom naslovu, sve tranzicijske zemlje na početku procesa tranzicije, dakle, devedesetih godina prošlog vijeka, prolazile su kroz tešku socioekonomsku krizu uzrokovanu ovim procesom.

Manifestacija krize ogledala se, prije svega, u padu proizvodnje, a time, lančano, i padu potrošnje, porastu nezaposlenosti i, uopšte, padu standarda života. U nekim slučajevima, vrlo je izraženo divljanje inflacije odnosno rast cijena i osnovnih troškova života. U ovakvim uslovima stvaralo se tlo pogodno za različite mahinacije koje su stvarale novu društvenu elitu. Manjina, koja je na vrijeme shvatila nove uslove i spazila, do jučer, nevjerovatnu priliku, naglo je došla do ogromnog bogatstva. S druge strane, većina je bivala sve siromašnija, a u takvim uslovima nejednakosti do izražaja su došle ogromne društvene napetosti. Sociolozi će se svakako složiti da su društvene napetosti apsolutno očekivana pojava u ovakvoj situaciji, time prije jer su društvene napetosti uvijek bile usko vezane sa problemima socijalne sigurnosti i, naravno, funkcijom socijalne države (kakve su bile sve ove zemlje do 1990). Odnosi ovih dviju grupa (bogate manjine i siromašne većine) bili su bitno drugačiji prije početka tranzicije i upravo je to (razlika u njihovim dohocima) u ljudskoj svijesti stvaralo vrlo negativnu manifestaciju. Da situacija bude i teža, posebne napetosti stvarali su problemi teškog narušavanja načela socijalne pravde. Istraživanja Svjetske banke o ovom problemu, provedena oko sredine devedesetih godina, dala su veoma zanimljive rezultate. Većina ispitanih bili su zadovoljniji situacijom prije nego poslije početka tranzicije (Veselica i Vojnić 2000). Ne treba, stoga, čuditi nevjerovatno negativan stav stanovništva Rusije, koja je bila posebno teško pogođena procesom tranzicije i svim onim što je ovaj proces nosio sa sobom. Sve ove razlike i društvene napetosti, upravo u Rusiji i zemljama s kojima je Rusija bila u tijesnoj zajednici su se i najviše ispoljile. Termin socijalne sigurnosti na njihovim prostorima je bio najizraženiji, pa je šok koji je uslijedio nestankom ove "privilegije" bio i najveći.

Uzrok svemu tome bio je ponašanje pojedinaca koji su, kako sam to i pomenuo, koristili pruženu šansu i odsustvo bilo kakve regulacije i posljedice, često, mimo svih moralnih normi doslovno oduzimali godinama gomilane resurse u bilo kojem obliku. Njihovo svjesno djelovanje suprotno od uobičajenog moralno prihvatljivog i dominantnog kulturnog modela društva bilo je teško kršenje društvenih normi. U ovakvom odnosu mora doći do određene vrste društvenih sukoba, čija priroda i intenzitet zavise od toga koliko je društvo tolerantno prema ovakvom ponašanju ili, da budem precizniji, od društvenog statusa i moći kojom raspolaže onaj krši

pomenute norme ponašanja. Ne treba pretjerano promišljati da se zaključni na čijoj strani su bili aduti. Osiromašena većina direktno je zavisila od bogate manjine. Suštinski, sve gore navedeno zapravo je teoretska defnicija devijantnog ponašanja u društvu. Praktično, hoću reći da je u svim zemljama došlo do ogromne pljačke bogatstva koje je stvarano godinama i to pod plaštom na brzinu organizovane privatizacije. U najvećem broju slučajeva, privatizacija je bila u direktnoj vezi sa kriminalnim postupcima i dovela do gomilanja bogatstva i stvaranje novih centara moći iza kojih je stajala jedna sasvim nova i do tada nepoznata kasta – tajkuni. I, konačno, kriminalna privatizacija koju sprovode tajkuni stvorila je, također do tada nepoznatu, kategoriju društva – mafiokratiju. Sve devijantne pojave do- bile su i određene zajedničke nazivnike, kao “**latinoamerički sindrom**”, “neoboljševizam”, “divlji kapitalizam”, “griješ struktura” (Veselica i Voj- nić 2000). Stanje u kojem su se društva našla predstavljalo je značajnu prepreku na putu kroz tranziciju. Ne samo da su na ovaj način uništavani privredni kapaciteti i ekonomska sposobnost nego su narušavani i principi demokratije i ugrožavan razvoj civilnog društva. Možemo reći da nam je ova tema i vrlo bliska s obzirom na to da se gotovo isti proces ponovio nešto kasnije i našim prostorima. Početak tranzicije na Balkanu počeo je s otklonom od nekoliko godina i sigurno je da su se iskustva mogla iskoristiti za ozbiljniji i društveno prihvatljiviji proces. Međutim, ovo je izostalo a scenario je bio isti, što opet ostavlja značajan prostor za diskusiju.

Nakaradnom tajkunskom privatizacijom uzdrmani su temelji država. Funkcija pravne države i implementacija regulacije na terenu stavljena je pod upitnik, a zemlje vraćene desetinama godina unazad. Bilo je potrebno ogromno vrijeme da novi elementi društva sazriju dovoljno da stvore novu regulaciju i pravnu državu ponovo dovedu u puni kapacitet. Stoga, treba reći da su prve godine tranzicije za rezultat imale razvoj demokratije **u većem odnosu nego razvoj ekonomije**. Ekonomija je, kao što smo vidjeli, doživjela propast. Gotovo sve zemlje u tranziciji imale su negativan BDP, a sredinom devedestih situacija se polako mijenja. Već od 1994. godine, niti jedna srednjoevropska zemlja u tranziciji ne bilježi negativan BDP. Doduše, vrlo su izražene razlike u dostignućima. Rusija i Ukrajina, recimo, ostvarile su značajno manji napre- dak. Vrlo su zanimljivi razlozi ovih razlika i zapravo leže u onim procesima koji su se dešavali prije procesa tranzicije. Ipak, za dva možemo reći da su

suština. Jedan je prethodna priprema zemalja za proces tranzicije, a drugi je nešto što u literaturi nalazimo da se zove doktrinarni pristup.

1.1.1. Spremni za reforme?

Ovdje se, prije svega, misli na tradiciju provođenja reformi u zemlji koja nije bila zastupljena jednako u svim zemljama u tranziciji. Srednjoevropske zemlje imale su određeno reformsko iskustvo i tako, koliko-toliko, stečena iskustva. Bivša Jugoslavija, također, kroz etape svog razvoja provela je nekoliko reformi, počev od onih po uzoru na tadašnji SSSR pa do posljednjih, kada se skoro pa izjednačila sa modernom tržišnom privredom. Jugoslavija je vjerovatno imala i najbogatiju tradiciju kada su reforme u pitanju. S druge strane, zemlje koje su činile bivši SSSR imale su najmanje iskustva i gotovo nikakvu tradiciju reformi.

Ovdje je zanimljivo pomenuti međunarodnu konferenciju o tranziciji i privatizaciji, prvu takve vrste, održanu na Univerzitetu Stanford u Sjedinjenim Američkim Državama 1991. godine. Organizovala ju je The Hoover Institution, naučni centar koji zapravo organizuje različita međunarodna istraživanja o problemima koji imaju strateški značaj za vladu i institucije SAD-a. Konferenciji su prisustvovali ekonomisti i političari iz SAD-a, Evrope te zemalja u tranziciji. George Schultz, tadašnji ministar vanjskih poslova, vrlo široko iznosio je mišljenje o pripremljenosti pojedinih zemalja za proces koji predstoji. S našeg aspekta ovo je vrlo zanimljivo jer našu bivšu zajednicu nije pomenuo. Tek kasnije, zapravo, potvrdio je da SFRJ nikad nisu stavljali u isti koš sa ostalim zemljama bivšeg socijalističkog bloka. Da su se uspjele mirno razići, zemlje nasljednice sigurno bi bile spremne za tranziciju u visokoj mjeri. Znamo šta se dalje desilo i kako se završilo, a ostaje i činjenica da je George Schultz bio u pravu. Srednjoevropske zemlje za koje se može reći da su bile dobro pripremljene ipak su lakše prolazile tranziciju.

1.1.2. Teorijski temelj

Doktrinarni pristup problemu tranzicije razlikovao se od zemlje do zemlje. Kao što smo to ranije vidjeli, bolju startnu poziciju za maraton kroz puteve tranzicije imale su zemlje sa bogatijom tradicijom reformskih procesa. Upravo to njihovim

ekonomistima dalo je prijeko potrebno iskustvo i omogućilo lakše razumijevanje tržišta kao glavnog elementa kapitalističke ekonomije prema kojoj su se kretali. Stoga, ove zemlje imale su i bolji doktrinarni pristup. Da situacija bude komplikovanija, razvijene zemlje Evrope i Sjedinjene Američke Države napuštale su principe kejnzijanske škole odnosno dominaciju privatnog sektora uz važnu ulogu vlade i javnog sektora i već se okrenule doktrini neoliberalizma i monetarizma. Neoliberalizam, kao političko-ekonomska praksa, protivi se miješanju države u privredne procese i podstiče privatizaciju, deregulaciju i povlačenje države iz sektora socijalne brige, a što je za dojučerašnje komunističke zemlje bilo apsolutno nezamislivo. U ovakvim uslovima bilo je vrlo teško definisati neku teorijsku osnovu koja bi služila kao vodič za efikasno realizovanje tranzicije. Znanje je bilo vrlo ograničeno u oblastima rada institucija finansijskog tržišta i uopšte razvijenosti finansijskih i bankarskih institucija.

Nerazumijevanje i nesporazumi ekonomista sa obje strane bili su vrlo česti. Ekonomisti razvijenih zemalja, koji su se bavili tranzicijom, vrlo dobro su poznavali teoriju i praksu svojih zemalja, ali istovremeno, vrlo malo ili nikako nisu poznavali stanje u zemljama koje su započele tranziciju. Isto tako, ekonomisti zemalja Istočnog bloka imali su vrlo siromašno ili ograničeno znanje o ekonomiji kojoj tek treba da pristupe, ali su odlično vladali ekonomskim odnosima unutar svojih zemalja. Pored toga, i vodeći ekonomisti Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke koji je trebalo da pruže neophodne konsultacije bili su na kolosijeku ekonomskog neoliberalizma. Sve to stvaralo je svojevrstni kaos i lutanje neistraženim područjima. Zanimljiva su stajališta, na koja je moguće naići, koja kažu da su sve greške u ovom pitanju zapravo nastale izostankom angažmana ekonomista iz bivše Jugoslavije koji su radi nesretnih ratnih djelovanja ostali totalno izolovani. Oni su ipak djelovali u zemlji čija privreda je bila vrlo bliska tržišnom konceptu i sa već započetim vlastitim procesima privatizacije. Njihova iskustva bila bi od neprocjenjivog značaja i mogla su koristiti svim ostalim zemljama u tranziciji. Izostanak kvalitetne teorije dozvolio je primjenu pravila čuvenog Vašingtonskog konsenzusa čija je osnova upravo doslovna primjena elemenata neoliberalizma na ekonomije zemalja u tranziciji. Suštinski, pravila ovog konsenzusa ne odstupaju daleko od koncepta "laissez faire, laissez passer". Podsjetimo se, "laissez faire, laissez passer" jeste deviza ekonomskog liberalizma, a znači: "Pustite neka svako čini što želi i neka sve ide svojim tokom". Ova doktrina bazira se na zahtje-

vu eliminacije državne intervencije u privredne i tržišne tokove prepuštajući sve slobodnom djelovanju ekonomskih zakonitosti i neograničenoj tržišnoj konkurenciji. Najproduktivnija je djelatnost pojedinca, smatraju pristalice ove doktrine, ako mu se omogući da slobodno ostvaruje svoje interese u konkurenciji s drugima. Sve se, dakle, dešava u svjetlu neoliberalizma. Sa današnjeg vremenskog otklona možemo reći da ovakav nikako nije mogao biti dobra osnova za ekonomiju zemalja u tranziciji i da je zapravo nanio ogromnu štetu. Tek unazad nekoliko godina svjedoci smo rasprava o kvaliteti preporuka Vašingtonskog konsenzusa i negativnih zaključaka.

Sigurno je da se nijedan ekonomski koncept niti teorija nije mogla primijeniti kao polazna osnova za zemlje u tranziciji i da je ono što se primjenjivalo bilo tek lutanje po teoriji, koje se, nažalost, pokazalo kao pogrešno.

1.2. Kratka istorija Vašingtonskog konsenzusa

Pisati i razmišljati o procesu tranzicije nemoguće je bez kvalitetnog osvrta na Vašingtonski konsenzus. Deset zapovijedi ovog dokumenta smatrane su, sad to možemo reći, za osnovu od koje treba krenuti i po kojoj se, kao prema zakonu, treba raditi. Neki autori, zanimljivo, u svojim djelima potpuno zaobilaze ovaj konsenzus i posmatraju proces bez osvrta na propisane zakonitosti konsenzusa. Moja je namjera, ipak, pomenuti konsenzus sa početka procesa tranzicije i njegovo značenje danas.

Kako je nastao Vašingtonski konsenzus? Kod definisanja ovog dijela proučio sam izvorne tekstove Johna Williamsona, tvorca ovog dokumenta. Smatram da se tako najbolje može ući u suštinu ovih pravila i kako su ona nastala. Također, biće lakše povući paralelu sa krajnjim dostignućima tranzicije i, uopšte ispravnosti zadatih pravila.

Nicholas F. Brady, američki ministar finansija, tokom 1989. godine kreirao je pravila za rješavanje takozvane LDC dužničke krize. Pravila su postala poznata kao "Brady Plan". Dužnička kriza počela je 1982. godine, kada je veliki broj zemalja, prije svega zemalja Latinske Amerike, suočen sa visokim kamatnim stopama i niskim cijenama roba, priznao da više nije sposoban servisirati stotine milijardi dolara kredita svojih poslovnih banaka. Ekonomije ovih zemalja bile su ovisne o finansiranju preko komercijalnih

banaka a stalno refinansiranje postojećih dugova dovelo je do ekonomske stagnacije i perioda nazvanog “lost decade” ili “izgubljena dekada”, tokom koje su i odnosi sa međunarodnim kreditorima bili ozbiljno narušeni. Od 1982. do 1988. godine dužničke zemlje i njihove poslovne banke stvarale su sve veći dug koji je stalnim reprogramiranjem i u javnom i u privatnom sektoru još više rastao. Preovladavalo je mišljenje da su problemi u likvidnosti, koji su se sve češće pojavljivali, privremenog karaktera i da će biti prevaziđeni kako se ekonomija bude oporavljala. Međutim, tokom godina postajalo je sve jasnije da je finansijsko zdravlje svih ovih zemalja zapravo lošije nego što je to bilo 1982. godine, na početku zaduživanja, te da mnogi krediti nikada neće biti u potpunosti otplaćeni. Trebala im je pomoć, olakšanje i poticaj njihovim ekonomijama na započetnu rast i povrate pristup globalnom tržištu kapitala. Osnovna načela Bradyjevog plana bila su relativno jednostavna i izvedena iz uobičajene američke korporativne finansijske prakse: (1) banke kreditori će odobriti otpis duga u zamjenu za veću sigurnost naplativosti u obliku glavnice i kamate kolaterala; (2) otpis duga treba da bude povezan sa nekim osiguranjem ekonomske reforme i (3) novi dug trebao bi biti zdrav i omogućavati kreditorima veću diverzifikaciju rizika unutar šireg finansijskog i investicionog prostora.

Proces za svaku zemlju je bio specifičan i mijenjao se od slučaja do slučaja. Ipak, većina restrukturiranja imala je dvije zajedničke karakteristike za zajmodavce – zamjenu dugova ili za “Par obveznice” ili za “Discount obveznice”. “Par obveznice” rezultat su razmjene duga za obveznice jednake iznosu duga, sa fiksnom, nižom od tržišne, kamatnom stopom. “Discount obveznice” rezultat su razmjene kredita za manji iznos od nominalne vrijednosti obveznice (obično 30%–50% niže), uz tržišne varijabilne kamatne stope, što bi omogućilo trenutno smanjenje duga.

Meksiko, prva država koja se 1982. godine počela zaduživati, bio je i prva država koja je krenula sa restrukturiranjem prema Bradyjevom planu. Ukupno, svim zemljama sa ovim problemima izdato je obveznica u vrijednosti 160.000.000.000 američkih dolara. Bradyjev plan bio je vrlo uspješan u nekoliko važnih aspekata. Prvo, omogućio je zemljama učesnicama da ispregovaraju značajna smanjenja njihovog ukupnog nivoa duga i načina

servisiranja duga. Drugo, rizici su diverzifikovani sa isključivo komercijalnih banaka šire, na cijelo finansijsko i investiciono tržište. Treće, ohrabrio je slične zemlje da pristupe vlastitim reformama te pomogao zemljama da povrate povjerenje na međunarodnom tržištu kapitala.

Naravno, daleko od toga da je ovaj plan riješio sve probleme zemalja, ali sigurno im je značajno pomogao u prevazilaženju krize.

Priča o Vašingtonskom konsenzusu počinje 1989. godine, kada je John Williamson, engleski ekonomist, svjedočio pred kongresnim odborom u korist Bradyjevog plana.

Zastupao je tezu da je Bradyjev plan vrlo dobra politika koja će uz duboke promjene u ekonomskoj politici, zemljama u problemu pomoći da se riješe duga i pokrenu svoje ekonomije. Naravno, naišao je na određenu nevjericu, posebno u dijelu gdje je govorio o promjenama u ekonomskoj politici i stavovima zemalja Latinske Amerike. Nakon razgovora sa Fredom Bergstenom, direktorom Instituta za međunarodnu ekonomiju, zaključili su da bi najbolje bilo sazvati konferenciju na kojoj bi se razgovaralo o ovom planu i uticaju na politiku pomenutih zemalja. Nekoliko dana kasnije, Williamson je, na ovu temu, držao predavanje na Institutu za međunarodne studije u Velikoj Britaniji. Suočio se otprilike sa istim kontraargumentima oponentata, odnosno kako je to on zamislio da će Bradyjevim planom doći do promjene ekonomske politike zemalja Latinske Amerike nabolje. Ovo je, zapravo, samo još više ukazalo na potrebu da se suština plana vrlo detaljno obrazloži i dokaže pozitivan uticaj na zemlje koje treba da provedu reforme. Stoga, odlučio je da već zakazana konferencija nazvana "Prilagodba Latinske Amerike: Koliko toga se dogodilo?" pored sveg radnog materijala dobije i određeni dodatak u kojem bi se i detaljno pojasnilo kakve se promjene u ekonomskoj politici očekuju. Dodatak je dobio zvaničan naziv: "Šta Washington misli pod promjenom politike?" i distribuiran je svim autorima koji treba da se pojave na konferenciji. Dodatak je definisao deset pravila prema kojim bi zemlje trebalo da se ponašaju i oko kojih bi morao postojati visok stepen konsenzusa u Washingtonu. O svakom ponaosob trebalo bi se diskutovati u smislu da li zavređuju biti politika po kojoj se treba ponašati. Originalna lista Vašingtonskog konsenzusa izgledala je ovako:

1) Fiskalna disciplina

Gotovo sve zemlje regiona imale su ogromne deficite, što je vodilo do krize platnog bilansa i visoke inflacije. Ovo je u konačnici pogadalo siromašnije slojeve stanovništva tim prije jer su bogatiji svoju imovinu mogli alocirati u inostranstvo.

2) Preusmjeravanje prioriteta državne potrošnje.

Ovo je značilo, u osnovi, realokaciju troškova sa subvencija zdravstvu, obrazovanju i infrastrukturi, a prema siromašnijem sloju stanovništva i prema održivim ekonomskim granama koje će rasti.

3) Porezna reforma

Stvoriti porezni sistem sa širokom lepezom poreskih osnovica kombinovan sa umjerenim marginalnim stopama. U osnovi, cilj je smanjivanje poreza.

4) Kamatne stope

Liberalizacija kamatnih stopa.

5) Kompetitivni devizni kurs

Održavati devizni kurs kompetitivnim prema ekonomskim i tržišnim zakonitostima.

6) Trgovačka liberalizacija

Podrazumijeva ukidanje ili veliko smanjivanje poreza i carina na uvoz.

7) Liberalizacija stranih investicija

Povlastice i široko prihvatanje stranih investicija.

8) Privatizacija

Izvršiti privatizaciju državnih privrednih subjekata.

9) Deregulacija

Odnosi se na ukidanje raznih zakona i drugih mjera koje ograničavaju tržišnu utakmicu.

10) Zakonska zaštita vlasničkih prava

Osigurati neformalnom sektoru mogućnosti kojima će efikasno štiti vlasnička prava po prihvatljivim troškovima.

Ovako skrojen set preporuka dao je krila reformama u Latinskoj Americi i korjenito promijenio ekonomsku sliku ovog dijela svijeta. Pripremljen recept međunarodni faktori spremno su, bez nekog velikog otpora, primijenili i u Evropi.

Entuzijazam oko reformi je bio toliko veliki u mnogim od ovih zemalja da je Williamsonova originalna lista mjera koje treba preduzeti i onih koje treba zaobići (“do’s and don’ts”) izgledala prilično kratka i bezopasna u poređenju sa preduzetim potezima. Naročito je finansijska liberalizacija i otvaranje prema međunarodnim tokovima kapitala otišlo mnogo dalje nego što je Williamson predvidio (i smatrao razboritim) sa stanovišta iskustva iz kasnih osamdesetih godina. Ne računajući neslaganja koja je iznio Williamson (2000), **ove reforme videne su, barem od strane njihovih kritičara, kao neskriven ideološki pokušaj da se zemljama u razvoju nametnu “neoliberalizam” i “tržišni fundamentalizam”** (Rodrik 2008, 974).

1.3. Rezultati

Danas smo svjedoci brojnih kritika na račun principa na kojima se provodila tranzicija. Treba reći da su vrlo negativne i da dolaze sa zakašnjenjem od dvadesetak godina. Ovaj period istorijski ne znači puno, ali u životima ljudi je ogroman, a upravo njihovi životi apsolutno su promijenjeni. Istraživati tranziciju kao proces dug je i mukotrpan posao, tim prije što se u jednom momentu nailazi na vrlo gorljive pristalice koji će po svaku cijenu, i bez obzira na argumente, braniti provedene principe tranzicije, a u drugom naići na gomilu argumenata koji govore protiv i bacaju sav završeni posao na smetljište. Sve to ne bi ni bio neki problem (kao i u bilo kojoj drugoj raspravi) da proces za svoj rezultat nema korjenito izmijenjenu sliku života na područjima pogođenim procesom tranzicije. Pored toga, iako se za neke zemlje može reći da su završile sa tranzicijom svojih ekonomija, proces u većini zemalja još uvijek traje i nije ni blizu završetka. Međutim, bez obzira na to koliko rasprave bile žustre, obje grupacije kritičara slažu se u jednom, a to je da zamišljene i provedene reforme nisu dale željene rezultate. Benefiti u Južnoj Americi nikako nisu bili zadovoljavajući iako je ostvaren određen rast, zemlje bivše Jugoslavije također nisu stale na svoje noge, osim Slovenije, mada smo u posljednje vrijeme svjedoci rasprodaje

porodičnog blaga ove bivše jugoslovenske republike, što umnogome baca sjenu na provedene reforme. Također, intelektualna elita sve manje vjeruje da je set pravila, oživljen u formi vašingtonskog konsenzusa, bio ispravan put i sve su glasnjia mišljenja da ih treba zamijeniti nešto drugo.

2. BOSNA I HERCEGOVINA

Prije samog početka procesa tranzicije, Bosna i Hercegovina imala je nesreću da skoro četiri godine izgubi u nevjerovatnom ratnom razaranju. Danas, skoro dvadeset godina od kraja rata, Bosna i Hercegovina je, prije svega, zemlja specifičnog društveno-političkog uređenja. Poznata je činjenica da je Daytonski sporazum o prestanku ratnih djelovanja nesumnjivo donio mir i postupnu relaksaciju odnosa unutar zemlje, ali s druge strane i definisao poslijeratnu Bosnu i Hercegovinu. Njegovim stupanjem na snagu zacementirana su teritorijalna razgraničenja, što je, nacionalno orijentisanim krugovima, zasigurno najbitnija činjenica. Kao takva, postala je realnost koja u nekoj većoj mjeri ne nailazi na razmimoilaženja u pogledima političkih elita zemlje. Tu i tamo srećemo se sa povremenim zahtjevima za unutrašnjim preustrojem ali ih možemo svrstati u domen dnevne politike koja zapravo kao konačni cilj, u pravilu, ima nešto drugo. Da može bolje – sigurno je da može. Nekoliko nivoa vlasti stvorilo je ogromnu mrežu administracije koja se u pojedinim poljima isprepliće i stvara gotovo nemoguću atmosferu za normalno djelovanje zemlje.

Do početka ratnih djelovanja niti jedna bosanskohercegovačka opština nije bila bez nekog proizvodnog pogona, a ukupna bh. privreda bila jedna od najjačih u regiji. BDP je 1991. godine dostigao vrijednost od USD 2.400,00 a godišnji rast cca 5%. Velike kompanije činile su jezgro privrede i oko sebe okupljale i vezale masu manjih privrednih subjekata – dobavljača. U ukupnoj vrijednosti izvoza sudjelovale su sa čak 40%, a kompletna privreda bila je ustrojena vrlo specifično u odnosu na ostale socijalističke zemlje. Uređenje je bilo vrlo blizu principima tržišne ekonomije i započeti koncept privatizacije zasigurno bi je doveo do koncepta prave tržišne ekonomije. I tu sve staje... Početkom 1996. godine slika je bila obratna. Ogromna većina pogona bila je uništena, oštećena ili jednostavno van funkcije.

Ljudi su bili željni mira, normalnog života i rada i mora se reći puni nade i očekivanja. Pomalo naivno očekivali su obnovu uništenih pogona i rad na kakav su navikli u socijalizmu. Sa takvim očekivanjima, a da toga nisu bili ni svjesni, ulaze u proces tranzicije. I ono što nije nestalo usljed ratnih razaranja ulazi u okvire tajkunske privatizacije i u najvećoj mjeri nestaje pod čudnim okolnostima i zarad kratkoročnih interesa. Pravila Vašingtonskog konsenzusa, doduše pod ogromnim uticajem vanjskog faktora (a što je za BiH u ovom periodu veoma karakteristično) temeljito se primjenjuju u postratnoj Bosni i Hercegovini. Splet historijskih okolnosti u BiH odredio je eksterno *unošenje i svojevrsno obavezivanje* na akceptiranje neoliberalnih obrazaca u razvijanju domaće ekonomske misli (Hodžić 2013). Ciljevi naizgled djeluju plemenito ali danas je jasno da je nakaradna privatizacija uz odsustvo kritičke misli ostavila ogromne posljedice.

Osnovni ciljevi bilo koje privatizacije su dolazak novih vlasnika privrednih subjekata i unapređenje rezultata poslovanja. Na ovaj način život postaje bolji ne samo vlasnicima nego i ljudima zaposlenim u tim privrednim subjektima. Danas nam je jasno da u najvećoj mjeri ciljevi privatizacije nisu ostvareni, između ostalog i radi angažmana nestručnih kadrova koji su proveli privatizaciju i nestručnih kadrova koji su preuzeli preduzeća i počeli njima upravljati. Jedan broj njih bio je jednostavno nesposoban a drugi su zapravo na umu imali kratkoročni cilj – rasprodati u dijelovima sve što se može rasprodati i tako doći do novca. Upravo zbog ovih činjenica privatizacija nije bila uspješna. Sve bi možda bilo i drugačije da se u cijelu priču u većoj mjeri uključila akademska zajednica odnosno da su nadležne institucije insistirale na pametnijem konceptu. Ni od strane ostalih intelektualaca nisu se primjećivali neki posebno artikulirani društveno-politički stavovi. Nailazimo i na mišljenja da su pod pritiskom siromaštva uzrokovanog ratom intelektualci pristupili novonastalim vlastima i tako stvorenoj eliti i išli im naruku i u njihovom interesu. Naravno, ima i pozitivnih primjera u kojima je privatizacija zaista provedena uredno i sa ozbiljnim namjerama. I danas takvi privredni subjekti žive i rade, što će reći da je jedna pozitivna priča zaista moguća uz ispravno postavljene faktore cijele priče. Na nesreću, ovakvih slučajeva je malo. Više je onih koji su iz temelja krenuli i od završetka rata naovamo stvorili respektabilne privredne subjekte.

Vratimo li se na početak teksta, vrlo jasno se vidi da su prilike u postratnoj Bosni i Hercegovini, a na početku tranzicije, gotovo jednake onima u svim

drugim zemljama koje su “na vrijeme” krenule u tranziciju. Recept je bio isti, vlasti i intelektualci bez pogovora su ga primijenili.

Danas, velike zapadne korporacije polako okupiraju doslovno sve, od banka preko preostale proizvodnje do trgovine. Zemlja je zapravo okupirana, i to bez ispaljenog metka. Ako je neka utjeha, Bosna i Hercegovina nije jedina. I sve ostale tranzicijske zemlje prošle su jednako.

ZAKLJUČAK

Tranzicija kao proces, još uvijek, vrlo je aktivna i uvijek se povlači pitanje sa početka. Ima li ona uopšte kraj? Vrijeme koje je prethodilo tranziciji pamtićemo, u većini slučajeva, po totalnom ekonomskom haosu (ili ratnom razaranju, kakav je bio naš slučaj) u kojem su se predtranzicijske zemlje nalazile. U takvim uslovima, bez pogovora prihvatile su sve smjernice koje je “napredniji” dio svijeta nametnuo i krenule novim putem. Iako je u nekim slučajevima i bilo uspjeha, svjedoci smo da servirana pravila i nisu bila baš najbolja i da su ih odvela možda i na krivi put. Upravo zbog toga možemo pričati i o dobronamjernosti postavljenih pravila ili nekoj planskoj odsutnosti više intelektualne mase kod postavljanja pravila. Ovo već spada i u domen teorija zavjere, pa bi zasigurno tražilo više prostora i upitno je da li je tome ovdje mjesto.

LITERATURA

1. Lazić, Mladen. 1995. *Pristup kritičkoj analizi pojma tranzicije*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
2. Rodrik, Dani. 2008. „Zbogom Vašingtonskom konsenzusu, zdravo vašingtonskoj pometnji? Kritički osvrt na studiju Svetske banke Ekonomski rast devedesetih: Lekcije na osnovu decenije reformi”. *Journal of Economic Literature* Vol XLIV 973–987.
3. Veselica, Vladimir i Vojnić, Dragomir. 2000. *Europske zemlje u tranziciji na pragu XXI stoljeća*. Zagreb: Ekonomski institut.
4. Williamson, John. 2004. „A Short History of the Washington Consensus“. Rad prezentovan na konferenciji From the Washington Consensus towards a new Global Governance, Barcelona, Španija, Septembar 24–25.

5. Cerović, Božidar. 2012. *Tranzicija – zamisli i ostvarenja*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
6. Hodžić, Kadrija. 2013. „Utjecaj neoliberalizma na zatečenost ekonomske misli Bosne i Hercegovine pred recesijom”. Rad prezentovan na Trećoj internacionalnoj naučnoj konferenciji “Ekonomija integracija – znanjem od recesije ka prosperitetu”, Tuzla, Bosna i Hercegovina, Decembar 5–7.